

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 16-17 (2023)

Πώς προσεγγίζει ένας ριζοσπάστης στοχαστής
την καθόλου ιστορία της τέχνης;

Μάνος Στεφανίδης

doi: [10.12681/ethiki.33679](https://doi.org/10.12681/ethiki.33679)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Στεφανίδης Μ. (2023). Πώς προσεγγίζει ένας ριζοσπάστης στοχαστής την καθόλου ιστορία της τέχνης;. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (16-17), 96–103. <https://doi.org/10.12681/ethiki.33679>

II. Τέχνη και Θρησκεία

Πώς προσεγγίζει ένας ριζοσπάστης στοχαστής την καθόλου ιστορία της τέχνης;

ΜΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

Περίληψη: Λίγοι στοχαστές της εποχής μας κατάφεραν με διανοητική επάρκεια, προμηθεϊκή οξυδέρκεια αλλά και στυλ, όπως ο Κώστας Παπαϊωάννου, να μιλήσουν για την ιστορία με θέαση από κάτω αλλά και από πάνω, την υψηλή ιστορία αλλά και εκείνη των καθημερινών ανθρώπων, την ιδεαλιστική και την «ανθρωπιστική». Επίσης, για τη μάζα που γίνεται το κατεξοχόν πεδίο στο οποίο η ιστορική ειμαρμένη θα καταθέσει τη δυναμική της και τέλος την πολιτική που διαμορφώνει και τις μάζες και την ιστορία, πλάθοντας συνακόλουθα εκείνη την τέχνη που αναλογεί ή αξίζει και στις δύο. Ο Κώστας Παπαϊωάννου, ο οποίος δύσκολα συνομαδώνεται με τους κορυφαίους σύγχρονούς του στοχαστές, Έλληνες και ξένους, παραμένει ο φιλόσοφος της διαφοράς, της υπέρβασης αλλά και της επικής σύνθεσης των αντίθετων, δηλαδή του ύψιστου επιτεύγματος της διαλεκτικής διαδικασίας. Ο Παπαϊωάννου προσεγγίζει το καλλιτεχνικό συμβάν σε σχέση με το πολιτικό κοινωνικό γίνεσθαι και την ιστορική προοπτική. Στο πλαίσιο αυτό, η ενδελεχής γνώση του κλασικού και ο ειλικρινής έρωτας των επιτευγμάτων του μπορούν να προσδώσουν στον σημερινό, κλυδωνιζόμενο κόσμο μία τρόπιδά και μίαν ελπίδα.

Λέξεις-κλειδιά: Τέχνη και Ιστορία; Κλασικός πολιτισμός; Διαλεκτική

Είναι γεγονός πως η αντιμετώπιση της τέχνης ως μεταφυσικής

αναφύεται πρωτίστως με τα κύματα του ρομαντισμού σε κάθε τομέα του επιστητού, ενώ στον Schopenhauer οφείλουμε τον σχετικό όρο αλλά και την άποψη πως η τέχνη μπορεί a priori να θεωρείται τρόπος υπέρτατης γνώσης και προνομιακή προσέγγιση του είναι. Δηλαδή μιας κατεξοχήν δραστηριότητας των, θεωρούμενων, μεταφυσικών φιλοσόφων. Η εξίσωση της τέχνης με την αλήθεια είναι κοινός τόπος τόσο στον Schopenhauer, όσο στον Schelling, και βεβαίως στον Hegel. Είναι, όμως, ο Νίτσε εκείνος που θα προχωρήσει στη ρήξη με την καντιανή παράδοση —της εμπειρίας αποκλειστικά στο επίπεδο των φαινομένων— και θα αντιμετωπίσει την τέχνη όχι μόνο ως γνώση αλλά ως και «αξία υπέρτατη», ως τον τρόπο του είναι να υπάρχει πέραν της αισθητηριακής εμπειρίας. Και βέβαια ο εικονοκλάστης, ο αμφισβητίας της απόλυτης αλήθειας, Νίτσε θα παραμείνει αστείρευτη έμπνευση για όλους τους μαρξιστές ή μαρξίζοντες, μεταπολεμικούς διανοούμενους του Παρισιού. Συνακόλουθα και του, κατεξοχήν ευαίσθητου στα καλλιτεχνικά φαινόμενα αλλά και δεινού μελετητή της ιστορίας και θεωρίας του πολιτισμού, Κώστα Παπαϊωάννου. Για τον ίδιο, εφόσον ένα έργο τέχνης είναι συγχρόνως αντικείμενο, ένα object, έχει δηλαδή υλική υπόσταση, αλλά συγχρόνως είναι και ιδέα, έχει άυλη υπόσταση, νοηματοδοτώντας έτσι την ύλη και κομίζοντας αξίες που την υπερβαίνουν, συνιστά «το φαινόμενο έξω από τα φαινόμενα» και εκείνο το μέρος η ανάλυση του οποίου μπορεί να οδηγήσει, μέσω της βασιλικής οδού της αισθητικής, στο όλον. Παράλληλα, το έργο τέχνης συμπυκνώνει, ως «φυσική» της μεταφυσικής θα λέγαμε, το συγκεκριμένο status του κάθε πολιτισμού, τον καθορίζει αλλά και τον ερμηνεύει, όντας συγχρόνως ο προπομπός του αλλά και ο τελικός απολογητής του. Στις καλύτερες μάλιστα των περιπτώσεων αποτελεί —μιλάω εδώ για το μεγάλο έργο τέχνης— τον προφήτη εκείνου του μέλλοντος προς το οποίο ο κάθε πολιτισμός τελεολογικά κατατείνει. Άβυσσος ή αποθέωση. Εξάλλου, όπως λέω συχνά, έργο τέχνης είναι εκείνος ο Μίτος που δίδεται στον κάθε Θεσέα της καλλιτεχνικής περιπέτειας όχι στην είσοδο, αλλά στην έξοδο του λαβύρινθου.

Λίγοι, λοιπόν, στοχαστές της εποχής μας κατάφεραν με τέτοια

διανοητική επάρκεια, προμηθεϊκή οξυδέρκεια αλλά και στυλ, όπως ο Κώστας Παπαϊωάννου, να μιλήσουν για την ιστορία με θέαση από κάτω αλλά και από πάνω, την υψηλή ιστορία αλλά και εκείνη των καθημερινών ανθρώπων, την ιδεαλιστική και την «ανθρωπιστική». Επίσης, για τη μάζα πού γίνεται το κατεξοχήν πεδίο στο οποίο η ιστορική ειμαρμένη θα καταθέσει τη δυναμική της και τέλος την πολιτική που διαμορφώνει και τις μάζες και την ιστορία πλάθοντας συνακόλουθα εκείνη την τέχνη που αναλογεί ή αξίζει και στις δύο. Ο Κώστας Παπαϊωάννου —ο οποίος δύσκολα συνομαδώνεται με τους κορυφαίους σύγχρονους του στοχαστές, Έλληνες και ξένους— παραμένει ο φιλόσοφος της διαφοράς, της υπέρβασης αλλά και της επικής σύνθεσης των αντίθετων, δηλαδή του ύψιστου επιτεύγματος της διαλεκτικής διαδικασίας. Ούτε ο σπουδαίος μελετητής του Θουκυδίδη, Κορνήλιος Καστοριάδης, ούτε ο βαθύς, ο πλανητικός Κώστας Αξελός είχαν αυτήν την πολυεπίπεδη προσέγγιση του καλλιτεχνικού συμβάντος σε σχέση με το πολιτικό κοινωνικό γίγνεσθαι και την ιστορική προοπτική, όπως ο Παπαϊωάννου. Ίσως ο Παναγιώτης Κονδύλης, ταυτόχρονα κοινωνιολόγος, φιλόσοφος του πολιτισμού και βαθύς στοχαστής του πολιτικώς δραν —με άλλες όμως προσλαμβάνουσες ή αναφορές—, μπορεί να συγκριθεί με τον μεγάλο όσο και παραγνωρισμένο αυτόν διανοητή. Ο Κώστας Παπαϊωάννου υπήρξε, συν τοις άλλοις, ένας μοναδικός στυλίστας και της Ελληνικής και της Γαλλικής γλώσσας, γράφοντας με τρομερή επάρκεια για θέματα τόσο αντίθετα, όπως ας πούμε η τέχνη της κλασικής εποχής και το πολιτικό συγκεκριμένο που την απογειώνει, το Βυζάντιο και η μεγάλη όσο και συκοφαντημένη τέχνη του ως πρώτη και καθοριστική, ιδεολογικά και αισθητικά, ευρωπαϊκή αναγέννηση, ο Hegel και η Ιστορία ως σύνθεση εκείνου του ιδεαλισμού που αντέχει και ενός μαρξισμού που δεν φοβάται να υπερβεί τα υλιστικά στερεότυπα των αχθοφόρων της ιδεολογίας, τη μαύρη όσο και συγκλονιστικά τεκμηριωμένη Βίβλο του σταλινισμού, πολύ πριν τολμήσουν όλοι οι σύγχρονοί του στοχαστές —με πρώτο τον Sartre και δεύτερο τον Althusseur— να δουν την ιστορική πραγματικότητα χωρίς βολικές παρωπίδες κ.α.

Ένας νεότερος Έλληνας στοχαστής με πολύ αξιοσημείωτο όμως

ερευνητικό έργο, ο Άρης Στυλιανού, σημειώνει τα εξής:

«...Αποτελεί πλέον κοινή παραδοχή το γεγονός ότι ο Κώστας Παπαϊωάννου, αυτός ο ελληνικής καταγωγής φιλόσοφος του Παρισιού, δικαιωματικά μπορεί να συγκαταλέγεται ανάμεσα στους κορυφαίους διανοητές του εικοστού αιώνα. Η παραδοχή αυτή οφείλεται στην πρωτοτυπία και τη διεισδυτικότητα του έργου του, καθώς επίσης και στον προμηθεϊκό τρόπο με τον οποίο πρώτος εκείνος είδε και διείδε πλήθος καινούργια πράγματα, που οι υπόλοιποι έμελλε να τα διαπιστώσουμε αρκετά χρόνια αργότερα. Γι' αυτόν τον λόγο, σαφώς αξίζει να τον τιμούμε σήμερα, ενώ ταυτόχρονα θα έπρεπε να φροντίσουμε επιπλέον να γίνουν όλες οι απαραίτητες ενέργειες για την ανάδειξη του πολυσύνθετου και πολυσχιδούς έργου του, αρχής γενομένης από τη μετάφραση, την έκδοση και την επιμελημένη επανέκδοση όλων των κειμένων του. Ελπίζοντας ότι με αυτόν τον τρόπο κάποια μέρα, όχι πολύ μακρινή, θα διαθέτουμε στα ελληνικά τα Άπαντα του Παπαϊωάννου, σε μια πλήρη έκδοση αντάξια της φιλοσοφικής σημασίας του έργου του. Οφείλω να ομολογήσω ευθύς εξαρχής ότι δεν είμαι ειδικός της σκέψης του Παπαϊωάννου. Ως φοιτητής είχα διασταυρωθεί με τα κείμενά του διαβάζοντας ορισμένα βιβλία του, δηλαδή όσα δημοσίευαν οι «Εναλλακτικές Εκδόσεις», με την επιμέλεια του Γιώργου Καραμπελιά. Όταν έκανα τις μεταπτυχιακές σπουδές μου στη Γαλλία, κατά το διάστημα 1987-1993, ανακάλυψα αρκετά κείμενα του Παπαϊωάννου στα γαλλικά, και κυρίως τις εισαγωγές του σε γαλλικές μεταφράσεις κλασικών έργων του Χέγκελ και του Μαρξ. Ήταν ένα είδος αποκάλυψης για μένα το γεγονός ότι υπήρχε ένας Έλληνας διανοητής, σχετικά άγνωστος στο ευρύ κοινό, ο οποίος είχε αφήσει μια σπουδαία παραγωγή πρωτότυπου φιλοσοφικού στοχασμού. Η έκπληξή μου μεγάλωσε όταν, συζητώντας για τον Παπαϊωάννου με ορισμένους γάλλους δασκάλους μου στη φιλοσοφία (τον Αλεξάντρ Ματερόν, τον Πιερ Μασερέ, τον Ετιέν Μπαλιμπάρ, τον Πιερ-Φρανσουά Μορώ —όλοι τους σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό επηρεασμένοι από τη σκέψη του Λουί Αλτουσέρ), διαπίστωσα ότι εκτιμούσαν ιδιαίτερα τη δουλειά και τη σκέψη του, και μάλιστα ότι τον θεωρούσαν σημαντικότερο από φιλοσοφική

άποψη σε σχέση με άλλους ελληνικής καταγωγής στοχαστές που διέπρεπαν στο Παρίσι. Παρ' όλα αυτά, δυστυχώς δεν μπόρεσα να ασχοληθώ συστηματικότερα με τα κείμενα του Παπαϊωάννου παρά μόνο σχετικά πρόσφατα, με αφορμή κατά κύριο λόγο τη διδακτορική διατριβή και το βιβλίο του Νίκου Σέργη. Επιτρέψτε μου, τέλος, να αναφερθώ στο γεγονός ότι η πρόσφατη εντατική ενασχόληση με το έργο του Παπαϊωάννου μου έχει προσφέρει βαθιά αναγνωστική απόλαυση, σε συνδυασμό με αληθινά φιλοσοφική συγκίνηση...»

Υπενθυμίζω ότι ο Άρης Στυλιανού, που γεννήθηκε το 1965 στη Θεσσαλονίκη, σπούδασε φιλοσοφία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, μετεκπαιδεύτηκε στη Σορβόνη και διδάσκει σήμερα νεότερη, πολιτική φιλοσοφία στο ΑΠΘ, έχει γράψει δύο πολύ σημαντικά βιβλία. Το ένα για τη δημοκρατία σε σχέση με τον Σπινόζα και το δεύτερο για τον Ρουσσώ και το πολιτικό διακύβευμα της φιλοσοφίας στην εποχή του Διαφωτισμού. Πιο συγκεκριμένα: *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις, Αθήνα 2006 και *Ο Σπινόζα και η δημοκρατία*, Πόλις, Αθήνα 2016.

Επιστρέφοντας στον Παπαϊωάννου, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε πως και για τον ίδιο, όπως εξάλλου για τον Schopenhauer, η τέχνη είναι πάνω από όλα γνώση διαισθητική. Προσεγγίζουμε τις ιδέες όχι δι' επαγωγής αλλά άμεσα. Ως «νιτσεϊκός», τέλος, γνωρίζει πάρα πολύ καλά τη σημαντική και τη συμβολική του Μύθου και το πώς ο μύθος με τη διαλεκτική του μπορεί να καθοδηγήσει τις σύγχρονες, μεταπολεμικές κοινωνίες του συλλογικού φόβου και του ατομικού κενού έξω από τα ιδεολογικοπολιτικά τους αδιέξοδα. Περισσότερο κοντά στον Mallarmé με τον Merleau Ponty (*L' Œil et l'esprit*, éditions Gallimard) παρά τον Heidegger, ο Κώστας Παπαϊωάννου θεωρεί πως το έργο τέχνης είναι ξεχωριστά «είναι» και κόσμος του είναι, φθαρτό, αναλώσιμο υλικό και ιδέα που εξαυλώνει, μία μουσική που δεν θέλει να πει τίποτε κι όμως υπονοεί και περιλαμβάνει τα πάντα. Όχι μόνο, λοιπόν, η αποθέωση της ιστορίας αλλά και η αποθέωση της τέχνης. Κι όχι μόνο ο Σωκράτης ως θνήσκων φιλόσοφος, αλλά και ο κάθε άνθρωπος ως δυνατότητα αιωνιότητας μέσα από την ίδια του τη φθαρτή δημιουργία. Συμφιλίωση θανάτου μέσα από

την προοπτική του πολιτισμού των ανθρώπων. Γράφει ο Κώστας Παπαϊωάννου στο βιβλίο του *Η αποθέωση της ιστορίας*, σελ. 32:

«...Οι Έλληνες υπήρξαν οι πρώτοι που έδωσαν στην ιστορία το κύρος της επιστήμης. Ο απόλυτα «κοσμικός» με την ελληνική σημασία του όρου ανθρωπισμός τους τούς απέτρεψε από το να θεωρήσουν αυτό το βασίλειο της ανθρώπινης αυθαιρεσίας καθαυτό και για τον εαυτό του, έξω από τη φύση, χειραφετημένο από τη φύση. Κάθε αυθεντική φιλοσοφία της ιστορίας είναι πρώτα από όλα και πάνω από όλα μία μετα-φυσική ή μία υπερ-φυσική, με την έννοια ότι αποδίδει τα πρωτεία στον ιστορικό χρόνο απέναντι στον φυσικό χώρο και βλέπει στο ιστορικό γεγονός την υλοποίηση μιας αξίας και την ολοκλήρωση μιας ιδέας της σωτηρίας διαφορετικές από αυτές που μπορούμε να αναζητήσουμε και να βρούμε στην αιώνια τάξη της φύσης. Όμως μία τέτοια φιλοσοφία με τις άκαμπτες αντιπαράθεσεις που συνεπάγεται ανάμεσα στη φύση και το πνεύμα, την αντικειμενικότητα και την υποκειμενικότητα, την αναγκαιότητα και την ελευθερία όπως και με την αξία που αποδίδει στις γενεσιουργές δραστηριότητες της ιστορίας, βρίσκεται σε αντίθεση με τις βαθύτερες προθέσεις του ελληνικού πνεύματος έτσι όπως τις βλέπουμε να εμφανίζονται μέσα από την θεμελιώδη για αυτό έννοια του κόσμου. Ο χριστιανισμός εσωτερίκευσε της αξίες και επέτρεψε στο πνεύμα να ριζώσει στερεά στα βάθη της υποκειμενικότητας. Για αυτό και ο Ντεκάρτ ο οποίος ξεκίνησε αμφιβάλλοντας για την πραγματικότητα εκείνων που παρουσιάζονταν ως απλά δυνάμενα να αναγνωστούν, σταμάτησε το σκέπτομαι άρα υπάρχω...». Πρόκειται, έμμεσα ή άμεσα, για τη νίκη της ιστορίας απέναντι στη φύση ως κοσμολογικού γεγονότος και του πράττειν απέναντι στο είναι ως πυρήνα του οντολογικού φαινομένου. Έκπτωτος, άρα, ο τρέχων, εργαλειακός ορθολογισμός και ριζική η κριτική της νεωτερικότητας ως φενάκης του όντως μοντέρνου, έτσι ώστε ο Παπαϊωάννου και η σχολή της Φρανκφούρτης να συνοδοιπορούν εμφανώς —με τον πρώτο, όμως, στοχαστή να αποδεικνύεται, προϊόντος του χρόνου, πολύ πιο ριζοσπαστικός στην ανακάλυψη των αιτιών της παρακμής της από όλη την ομάδα των Adorno και Horkheimer. Μόνη εξαίρεση ο ποιητικός

Marcuse και η σχέση του με το ερωτικό-πολιτικό. Στην περίπτωση του Παπαϊωάννου πάλι, έχουμε την πολύτιμη σχέση του αισθητικού-πολιτικού, μιας εξίσωσης που διαφεύγει από τους περισσότερους κλασικούς ή νεωτερικούς στοχαστές (και βέβαια τους μαρξιστές). Πάλι, άλλη φωτεινή εξαίρεση, ο δικός μας Παναγιώτης Κονδύλης και η ρηξικέλευθη ανάλυση του ως προς τις αιτίες της παρακμής του αστικού πολιτισμού (με πάμπολλα παραδείγματα εικαστικών κινημάτων, δημιουργιών, έργων μουσικής κ.α.).

Τέτοιες αναφορές σε συγκεκριμένα έργα είχαμε να δούμε από την εποχή του Hegel. Στην μεταπολεμική περίοδο μόνο ο Adorno, ο Παπαϊωάννου και ο Κονδύλης είναι αισθητικά τόσο εγκρατείς. Κι αν ψάξουμε στον χώρο της ιστορίας, μόνο ο Hobsbaum (ιδιαίτερα λόγω της σχέσης του με την τζαζ μουσική).

Όμως ο Παπαϊωάννου, και κλείνω, είναι εκείνος ο στρατευμένος εστέτ, ο οποίος πάνω από όλα θεωρεί την πολύμοχθη όσο και κρίσιμη κατάκτηση των ελευθεριών, όπως τη διατύπωσε ο αρχαίος ελληνικός κόσμος ως βασική πηγή έμπνευσης και προβληματισμού και για τον σύγχρονο. Γράφει πιο συγκεκριμένα στο βιβλίο του *Τέχνη και πολιτισμός στην αρχαία Ελλάδα*, σελ.142 - 3:

«...Είναι στον 6ο αιώνα που ο ορθός λόγος αναφερόμενος αποκλειστικά στον εαυτό του και απελευθερωμένος από κάθε περιορισμό και υποταγή στην κοινή γνώμη και στην παράδοση, προσπάθησε για πρώτη φορά να διατυπώσει μία αντίληψη για τον κόσμο και τη θέση του ανθρώπου μέσα στον κόσμο. Και αποτελεί κοινοτοπία να υπενθυμίσουμε ότι από τότε η κατάσταση των ουσιαστικών προβλημάτων δεν έχει μεταβληθεί σημαντικά. Από τον Θαλή στον Ιπποκράτη και τον Θουκυδίδη η εξέλιξη είναι εκπληκτική και χαρακτηριστική αλλά δεν είναι μονόδρομος. Ενώ επιβεβαιώνεται η κυριαρχία της ορθολογικής σκέψης, ταυτόχρονα σχεδόν παντού στην Ελλάδα οι οργανιστικές λατρείες εξακολουθούν να καταφεύγουν στον χορό και στη μέθη για να προκαλέσουν στους οπαδούς τους την έκσταση και την παράδοση στον Θεό (ενθουσιασμός)...».

Ο ίδιος πιστεύει βαθιά, μέσα από την ασύλληπτη του αρχαιογνωσία, πως μόνο η ενδεδειγμένη γνώση του κλασικού αλλά και ο ελικρινής

έρωτας των επιτευγμάτων του μπορούν να προσδώσουν στον σημερινό, κλυδωνιζόμενο κόσμο μία τρόπιδα και μίαν ελπίδα. Αυτός, τελευταίος ρομαντικός της ουτοπίας, της επανάστασης και της τέχνης ως αδιάκοπα επαναστατικής-ανατρεπτικής διαδικασίας.

Σημ. Αντί εξειδικευμένης βιβλιογραφίας, θα ήθελα απλώς και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω τόσο τις Εναλλακτικές εκδόσεις, όσο και προσωπικά τον Γιώργο Καραμπελιά, για τον τεράστιο μόχθο που έχουν καταβάλει ώστε να διασωθεί και να εκδοθεί υπομνηματισμένο στα ελληνικά, το μοναδικό, το ανεπανάληπτο έργο του παγκόσμιου Έλληνα Κώστα Παπαϊωάννου.